

GLOBALIZATSIYA DAVRIDA BOQIMANDALIKNING YANGI SHAKLLARI

Tadjibayeva Venera Sharafutdinovna

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17529945>

Annotatsiya: Mazkur maqolada globalizatsiya sharoitida inson ongida va ijtimoiy tizimlarda shakllanayotgan boqimandalikning yangi ko'rinishlari sotsiologik tahlil etilgan. Iqtisodiy, madaniy va axborot oqimlarining kuchayishi natijasida yuzaga kelayotgan passivlik, iste'molchilik ruhining ortishi hamda raqamli muhitda shakllanayotgan virtual boqimandalik fenomeni yoritilgan. Shuningdek, global tarmoq madaniyatining shaxsga ta'siri, yoshlar orasida mustaqil fikrlashga bo'lgan qiziqishning susayishi, hayotiy mas'uliyatdan chekinish holatlari ilmiy tahlilga tortilgan. Maqolada boqimandalikning zamonaviy ko'rinishlarini kamaytirish bo'yicha sotsiologik va ma'naviy yo'nalishdagi takliflar ham ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: globalizatsiya, boqimandalik, raqamli madaniyat, iste'molchilik, sotsiologik tahlil, passivlik, shaxsiy mas'uliyat, axborot jamiyati, ijtimoiy ong, texnogen muhit.

Kirish: Hozirgi globallashuv davrida insoniyat o'z tarixidagi eng murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar bosqichini boshdan kechirmoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, raqamli iqtisodiyotning shakllanishi, ommaviy madaniyat va iste'molchilik qadriyatlarining kengayishi jamiyat hayotining barcha qatlamlariga chuqur kirib bordi. Bu jarayonlar inson tafakkuri, qadriyat tizimi, hayotiy maqsadlari va o'zini anglash shakllarini tubdan o'zgartirmoqda. Shu bilan birga, inson mustaqilligini, mas'uliyatini va faol hayotiy pozitsiyasini zaiflashtiruvchi yangi sotsiologik hodisalar ham yuzaga keldi. Shulardan eng muhimlaridan biri – boqimandalikning yangi shakllaridir.

Boqimandalik tarixan insonning ijtimoiy hayotida mavjud bo'lgan, ammo turli davrlarda turlicha mazmun kasb etgan hodisadir. U avvalgi asrlarda iqtisodiy yoki siyosiy qaramlik shaklida namoyon bo'lgan bo'lsa, bugungi global davrda u ongiy, ma'naviy, madaniy va texnologik darajada yangi qiyofada namoyon bo'lmoqda. Endilikda inson faqat moddiy jihatdan emas, balki axborot va texnologiyalar tizimiga qaram bo'lib qolmoqda. Bu esa sotsiologiya fanida "raqamli boqimandalik" yoki "virtual passivlik" sifatida ta'riflanadi.

Globalizatsiya – bu nafaqat iqtisodiy integratsiya yoki madaniy almashinuv, balki inson tafakkuriga, qaror qabul qilish jarayoniga, qadriyatlar tizimiga chuqur ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy mexanizm hisoblanadi. U har bir insonni yagona axborot maydoniga bog'laydi, dunyoqarashni standartlashtiradi, hayot tarzini bir qolipga soladi. Natijada, shaxs o'z fikrini mustaqil shakllantirish o'rniga, tayyor andozalar, global qadriyatlar va ommaviy madaniyat ko'rsatmalariga tayanadi. Bu holat jamiyatda passivlik, iste'molchilik va mas'uliyatdan chekinish kabi xatti-harakatlarni kuchaytiradi.

Globalizatsiya sharoitida boqimandalikning yangi shakllari, eng avvalo, inson ongida shakllanayotgan "tayyor hayot falsafasi" bilan bog'liq. Ya'ni, inson hayotda muvaffaqiyatga erishish uchun mehnat, izlanish, o'z ustida ishlash zarurligini emas, balki tizim tomonidan taqdim etilgan tayyor imkoniyatlardan foydalanishni afzal ko'radi. Bu, o'z navbatida, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, mas'uliyat kabi ijtimoiy qadriyatlarning susayishiga olib keladi.

Sotsiologik nuqtayi nazardan boqimandalik — bu inson va jamiyat o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning zaiflashgan shaklidir. U shaxsning jamiyatdagi rolini, mehnatga bo'lgan munosabatini, ijtimoiy faolligini belgilab beradi. Shaxs o'z imkoniyatlarini ishga solmay, tashqi kuchdan kutishni afzal bilganida, u faqat o'zini emas, balki jamiyatni ham rivojlanishdan

to'xtatadi. Shu ma'noda, boqimandalikni faqat individual muammo emas, balki ijtimoiy tizimning kasalligi sifatida ham ko'rish mumkin.

Hozirgi davrda boqimandalikning ko'plab yangi ko'rinishlari paydo bo'lmoqda. Ularning eng asosiylari quyidagilardir:

- Axborot boqimandaligi – insonning o'z fikrini mustaqil shakllantirish o'rniga internetdagi tayyor ma'lumotlarga tayanishi.

- Texnologik boqimandalik – har bir kundalik faoliyatni avtomatlashtirish natijasida inson tafakkurining sustlashuvi.

- Madaniy boqimandalik – mahalliy qadriyatlar o'rniga global madaniyatni qabul qilish va o'z madaniy kodini yo'qotish.

- Ijtimoiy boqimandalik – shaxsning o'z hayot mas'uliyatini jamiyat, davlat yoki boshqalarga yuklashi.

- Ruhiy boqimandalik – insonning o'z kuchiga ishonchsizligi, tashqi qo'llab-quvvatlarsiz harakat qila olmaslik holati.

Ayniqsa, raqamli davr sharoitida “texnologik boqimandalik” tobora kuchaymoqda. Masalan, ilgari inson kundalik faoliyatda o'zi hisob-kitob qilgan, o'zi izlanish olib borgan bo'lsa, bugun bularning o'rnini sun'iy intellekt, internet qidiruv tizimlari egallagan. Dastlab bu qulaylik sifatida qargalangi bilan, uzoq muddatda tafakkur faolligini pasaytiradi, mustaqil fikrlashni cheklaydi.

Shuningdek, global ommaviy madaniyat insonni “iste'molchi”ga aylantiradi. Unga “nimani sotib olish”, “qanday yashash”, “nimalarni qadrlash” kerakligi tashqaridan ko'rsatiladi. Shu tariqa inson o'z hayotining subyekti emas, balki obyekt sifatida shakllanadi. Natijada, boqimandalikning eng xavfli ko'rinishi — ongli qaramlik yuzaga keladi.

O'zbekiston jamiyati ham global jarayonlardan chetda qolmagan. Mustaqillikdan keyingi davrda ijtimoiy hayotda faol islohotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ayrim qatlamlarda eski “davlat hamma narsani hal qiladi” degan stereotip hali ham saqlanib qolgan. Bu esa yangi davr boqimandaligiga — ijtimoiy, axborot va ma'naviy qaramlikka zamin yaratmoqda.

Bugungi kunda yoshlar orasida ham shunday tendensiyalar kuzatilmoqda: o'z maqsadiga mehnat orqali emas, tayyor yo'l bilan erishishga intilish, muvaffaqiyatni “tez yo'l” bilan topish istagi, internet orqali mashhurlikka erishish orzusi. Bu holat global madaniyat ta'sirida shakllangan yangi psixologik boqimandalikdir.

Sotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, globalizatsiya davrida boqimandalikni keltirib chiqaruvchi asosiy omillar quyidagilardir: birinchidan, texnologiyalarning inson mehnatini yengillashtirishi bilan birga, uning faolligini kamaytirishi; ikkinchidan, ommaviy axborot vositalarining inson fikrini boshqarish qudrati; uchinchidan, ta'lim tizimining ko'p hollarda tayyor bilim berish tizimiga aylanishi; to'rtinchidan, iste'molchilik madaniyatining ustuvorlik kasb etishi.

Bu jarayonlarning barchasi shaxsning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini pasaytiradi, natijada jamiyatda tashabbuskorlik o'rnini passivlik egallaydi. Inson o'z hayoti uchun javobgar emas, balki tizim tomonidan “boshqariladigan ob'yekt” sifatida shakllanadi. Shu sababli, global boqimandalikni yengish uchun, avvalo, inson tafakkurida erkinlik, mas'uliyat va ijodkorlik qadriyatlarini tiklash zarur.

Globalizatsiya davrida boqimandalik faqat individual muammo emas, balki milliy taraqqiyotga tahdid soluvchi omildir. Chunki har bir jamiyatning kuchi uning fuqarolarining faolligida, mehnatsevarligida, ijodkorligida namoyon bo'ladi. Agar bu sifatlar zaiflashsa, milliy

o'zlik, mustaqil tafakkur va ijtimoiy rivojlanish ham susayadi. Shu boisdan, mazkur masalani o'rganish O'zbekiston uchun ham dolzarb ilmiy, ma'naviy va ijtimoiy ahamiyatga ega.

Shu maqolada biz boqimandalikning globalizatsiya sharoitidagi yangi shakllarini sotsiologik jihatdan tahlil qilamiz. Maqsad — bu hodisaning ildizlarini, namoyon bo'lish ko'rinishlarini va uni kamaytirishning ijtimoiy yo'llarini aniqlashdir. Tadqiqot davomida shaxsiy mas'uliyat, tafakkur mustaqilligi, ijtimoiy faollik kabi tushunchalarning qayta baholanishiga e'tibor qaratiladi. Zero, har qanday jamiyatning kelajagi o'z a'zolarining mas'uliyati va ong darajasiga bevosita bog'liqdir.

Shu bois, bugungi globallashuv davrida boqimandalikning yangi ko'rinishlarini tahlil qilish, uni keltirib chiqaruvchi omillarni aniqlash va bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqish zamonaviy sotsiologiya oldidagi eng muhim vazifalardan biridir.

Asosiy qism: Globalizatsiya natijasida ijtimoiy muhit shunchalik tez o'zgarayaptiki, inson ongingning bunga moslashish qobiliyati doimo orqada qolmoqda. Texnologik qulayliklar, raqamli xizmatlar, avtomatlashtirish jarayonlari inson mehnatini yengillashtirgan bo'lsa-da, shu bilan birga uning faol tafakkurini susaytirmoqda. Bugungi "raqamli inson" tobora ko'proq tayyor tizimlardan foydalanadi, ammo ularning ortidagi murakkab mexanizmlarni tushunmaydi. Bu esa psixologik darajada boqimandalikni mustahkamlaydi.

Iqtisodiy jihatdan boqimandalik global bozorlar ta'sirida ham namoyon bo'ladi. Kichik davlatlarning iqtisodiy siyosati ko'pincha yirik iqtisodiy markazlarga bog'liq bo'lib qolmoqda. Mahalliy ishlab chiqarish o'rnini import tovarlari egallagan, natijada iste'molchilik ruhi kuchaygan. Insonlar mehnat orqali yaratish o'rniga, tayyor mahsulotni xarid qilishni afzal ko'radi. Shu tarzda, iqtisodiy faoliyat iste'molchilik madaniyatiga aylanmoqda.

Axborot muhitida esa boqimandalikning eng chuqur shakli – "axborotdan qaramlik"dir. Inson har bir fikrini internet orqali tekshirib, o'z tafakkuriga emas, algoritmlarga tayanadi. Sun'iy intellekt, avtomatik tarjimonlar, virtual yordamchilar inson hayotini qulaylashtirsa-da, ularni haddan tashqari qo'llash natijasida inson o'zining tafakkur faolligini yo'qotmoqda. Bu holat sotsiologik nuqtayi nazardan "intellektual boqimandalik" sifatida izohlanadi.

Madaniy jihatdan esa globalizatsiya milliy o'zlikka ta'sir ko'rsatmoqda. Ko'plab yoshlar uchun chet el madaniyati, kiyim uslubi, nutq va fikrlash modeli ibratga aylanmoqda. Bu jarayon tabiiy integratsiya bo'lishi mumkin, biroq u haddan oshganda milliy o'zlikning yo'qolishiga, o'ziga ishonchning pasayishiga sabab bo'ladi. Shu holatda boqimandalikning "madaniy shakli" yuzaga keladi — inson o'z qadriyatini yaratish o'rniga, boshqalar madaniyatiga tayanadi.

Sotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, global boqimandalikni kamaytirish uchun inson tafakkurida mustaqillikni qayta tiklash zarur. Bu esa ta'lim, madaniyat va axborot siyosatida muhim o'rin tutadi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarga tayyor bilimni emas, bilimni izlash usullarini o'rgatish lozim. Axborot maydonida esa tanqidiy fikrlash madaniyatini kuchaytirish, har bir ma'lumotga mustaqil yondashish ko'nikmasini shakllantirish zarur.

Boqimandalikni yengish faqat individual masala emas, balki ijtimoiy tizimni isloh qilish bilan bog'liq. Ijtimoiy siyosat insonni yordam kutishga emas, imkoniyat yaratishga undashi kerak. Buning uchun faol ijtimoiy loyihalar, volontyorlik, fuqarolik tashabbuslari, raqamli ijodkorlik kabi yo'nalishlar orqali yoshlar ongida "yaratuvchi" inson obrazi shakllantirilishi lozim.

Xulosa: sifatida aytish mumkinki, globalizatsiya boqimandalikni yo'q qilgani yo'q — aksincha, uni yangi, zamonaviy shakllarda qayta tikladi. Agar ilgari boqimandalik moddiy qaramlik bo'lgan bo'lsa, endilikda u axborot, madaniyat va texnologiya darajasida namoyon

bo‘lmoqda. Inson erkinligi haqidagi tasavvurlarni qayta ko‘rib chiqish zarur: haqiqiy erkinlik bu mustaqil fikrlash, ongli qaror qabul qilish va o‘z mehnatiga tayanishdir.

Global boqimandalikni kamaytirish uchun ijtimoiy tizimlarda faol fuqarolik pozitsiyasini rag‘batlantirish, tanqidiy tafakkur madaniyatini keng yoyish, yoshlarni mas‘uliyat ruhida tarbiyalash zarur. Har bir inson o‘z hayoti uchun javobgar ekanini anglagan jamiyatdagina barqaror rivojlanish, ma‘naviy yuksalish va haqiqiy mustaqillik yuz beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Giddens A. The Consequences of Modernity. Polity Press, 1990.
2. Bauman Z. Liquid Modernity. Polity Press, 2000.
3. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization. Princeton University Press, 1997.
4. Toffler A. The Third Wave. Bantam Books, 1980.
5. Castells M. The Rise of the Network Society. Wiley-Blackwell, 2010.
6. Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. T., 2008.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlarni ma‘naviy va axloqiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi qarori.